

Να επαναπολιτικοποιήσουμε την επανάσταση του 1821

Οι σύγχρονες αναπαραστάσεις για τον Ιωάννη Καποδίστρια και μια ανατομία της διακυβέρνησής του

γράφει ο ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ*

Το κείμενο επιχειρεί να συμβάλει στην ανανέωση της πρόσληψης της Ελληνικής Επανάστασης στην ελληνική Αριστερά με βάση τις σύγχρονες τάσεις της ιστοριογραφίας. Προσπαθεί να ιστοριοποιήσει και να αποδομήσει την ευρεία αποδοχή του προσώπου του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια αναζητώντας τις πολιτικές και ιδεολογικές συνδηλώσεις της. Επίσης, αποπειράται να αποδομήσει κυρίαρχες προσλήψεις της Ελληνικής Επανάστασης που υποτιμούν την πολιτική, ιδεολογική και κοινωνική βάση της συγκρότησης των τριών πολιτικών κομμάτων, αλλά και τις πολιτικές αρχές των πρωταγωνιστών της. Προτείνει ουσιαστικά την επαναπολιτικοποίηση και επαναριζοσπαστικοποίηση της πρόσληψης της επανάστασης. Επιχειρεί μια ανατομία των πολιτικών κομμάτων της εποχής και μια ερμηνεία της φυσιογνωμίας του καθεστώτος του Ι. Καποδίστρια. Αναζητά τις πολιτικές και ιδεολογικές αρχές της αντιπολίτευσης σε αυτόν τις οποίες διασυνδέει με τις πιο

αυθεντικές ριζοσπαστικές τάσεις της επανάστασης. Αντιμετωπίζει τη δολοφονία του Καποδίστρια ως καθαρά πολιτική πράξη ενταγμένη μέσα στο πλαίσιο των διαμορφωμένων κοινωνικών και πολιτικών στρατοπέδων και συγκεκριμένα ως στιγμή της εξέγερσης εναντίον του και όχι σαν μεμονωμένη πράξη αντεκδίκησης. Τέλος, εντοπίζει τις ριζοσπαστικές τάσεις της επανάστασης να διαπερνούν όλα τα κινήματα του 19ου αιώνα και σημειώνει την κοινωνική σημασία της εμπέδωσης πολλών βασικών αιτημάτων της, όπως η συνταγματική κοινοβουλευτική δημοκρατία με καθολική ψηφοφορία.

Σήμερα ο Ιωάννης Καποδίστριας σίγουρα δεν αποτελεί ένα πρόσωπο που μπορεί να τεθεί εύκολα υπό αμφισβήτηση σε ένα ευρύ κοινό και να μην προκαλέσει αντιδράσεις. Είναι ενταγμένος στο εθνικό πάνθεον και αποδίδονται σε εκείνον χαρακτηριστικά που ορίζουν τους «μεγάλους άνδρες». Η πρόσληψή του ωστόσο δεν στερείται ιδεολογίας ούτε αποσυνδέεται από κυρίαρχες αφηγήσεις για την ιστορία του ελληνικού κράτους. Σε γενικές αρχές το ανολοκλή-

i * *Διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

ρωτο της δικής του διακυβέρνησης συσχετίζεται με θεωρίες ανολοκλήρωτου μετασχηματισμού της Ελλάδας σε σύγχρονο δυτικό κράτος, αλλά και εν γένει σε κράτος με την έννοια του κρατικού μονοπωλίου της βίας και της κεντρικής κρατικής διαχείρισης της εξουσίας και των πόρων. Η βίαιη ανακοπή συνδέεται με αφηγήσεις περί έλλειψης ωριμότητας του ελληνικού λαού, ενώ γενικά τροφοδοτεί ιδεολογήματα περί χαμένων ευκαιριών. Γύρω από το πρόσωπό του και την αντιπολίτευση σε αυτόν συγκροτείται ένα δίπολο ανάμεσα στο θετικό είδωλο, τον μεγάλο οραματιστή, τίμιο ηγέτη, πατρική φιγούρα του έθνους και το αρνητικό είδωλο, τους πολιτικούς με τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και τους ντόπιους προύχοντες με τα δικά τους συμφέροντα. Ο Καποδίστριας προβάλλεται ως ένας ρεαλιστής της εποχής του, μια μεγάλη προσωπικότητα με αποκλειστικά αγαθές προθέσεις που θεσπίστηκε για το καλό του έθνους, σε αντίθεση με όλους τους άλλους, που δεν διέθεταν εθνικές αρχές και αξίες και ενδιαφέρονταν μόνο για το ατομικό τους όφελος. Θα έλεγε κανείς ότι ο Καποδίστριας ενσαρκώνει μια εκκοσμηκευμένη μεσαιωνική εθνική μορφή που μαζί με το θάνατό του παίρνει όλες τις αμαρτίες του έθνους και το έθνος δεν έχει πλέον παρά να περιμένει τη μετενσάρκωσή του στο πρόσωπο ενός άλλου τόσο αγαθού πολιτικού.

Πολύ πρόσφατα, η οικονομική κρίση και η αμφισβήτηση των υπάρχουσών δομών πολιτικής αντιπροσώπευσης που ακολούθησε προσέδωσαν στο πρόσωπο του Καποδίστρια νέα δυναμική και ρόλο στον κυρίαρχο εθνικό λόγο. Η πατρική του φιγούρα προτάθηκε έναντι των σύγχρονων πολιτικών, οι οποίοι εν γένει χαρακτηρίστηκαν «προδότες και λαμόγια». Το πληγωμένο έθνος έβλεπε στη δολοφονία του πρώτου κυβερνήτη το συμβολισμό της προδοσίας των πολιτικών η οποία επαναλαμβάνεται διαρκώς στην ιστορία της Ελλάδας ή, ακόμα περισσότερο, την ακολουθεί ως ένα είδος προπατορικού αμαρτήματος. Το υπάρχον δίπολο γύρω από τον Καποδίστρια,

πίσω από το οποίο εξαρχής λάνθανε μία γοητεία των αυταρχικών μοντέλων πολιτικής οργάνωσης έναντι των κοινοβουλευτικών, αποκτά ολοένα και περισσότερο μία τέτοια πολιτική και ιδεολογική διάσταση.

Στην πράξη, οι ριζοσπαστικοποιημένες ρητορικές τόσο των «από κάτω» όσο και των «από πάνω», οι οποίες δεν επιθυμούσαν συνολική ρήξη με την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία και με τις στρατηγικές επιλογές της εγχώριας ελίτ, βρήκαν ένα ιδεολογικό συμβολικό αποκούμπι. Για τους φορείς της νεοφιλελεύθερης κριτικής, ο Καποδίστριας αποτελούσε την τρανή απόδειξη της ιστορικής χρεοκοπίας του «λαϊκισμού» και εν γένει της δομικής ανικανότητας του ελληνικού λαού να αυτοκυβερνηθεί. Για τους φορείς μίας ακραία συντηρητικής κριτικής στις ελληνικές πολιτικές ελίτ, ο Καποδίστριας αποτελούσε την επιβεβαίωση της ιστορικής αποτυχίας των φιλελεύθερων και δημοκρατικών δομών. Και στις δύο περιπτώσεις ο Καποδίστριας συνδέθηκε με τη γοητεία του αυταρχικού κράτους ως λύσης στην κρίση του κοινοβουλευτισμού.

Μία άλλη, βέβαια, πτυχή των συμβολισμών γύρω από το πρόσωπο του Καποδίστρια αφορούν την ιστορική του συσχέτιση με τις εθνικές προσδοκίες από την ορθόδοξη Ρωσία, προσδοκίες, οι οποίες επανήλθαν την εποχή του μνημονίου σε ένα ευρύ ριζοσπαστικοποιημένο κοινό πέρα από τη διάσταση Δεξιάς και Αριστεράς. Σε αυτή την κατεύθυνση η ιστορική συσχέτιση του πρώτου κυβερνήτη με την ορθοδοξία σίγουρα λειτούργησε υπέρ της θετικής πρόσληψής του.

Τέλος, ο θετικός συμβολισμός του προσώπου του Καποδίστρια δεν αφορούσε μόνο τον συντηρητικό κόσμο, αλλά και ένα ευρύ δημοκρατικό και αριστερό κοινό. Το κοινό αυτό εν μέρει αποδέχεται τον κρατικό αυταρχισμό ως ένα αναγκαίο κακό για τη συγκρότηση κράτους σε δύσκολες στιγμές, όπως μετά την Ελληνική Επανάσταση. Εξάλλου, κάτι τέτοιο δεν θεωρείται ασύμβατο με τις μετεπαναστατικές κοινωνίες, αλλά εργαλείο εκσυγχρονισμού και είναι ένα

επιχείρημα που μπορεί να ακολουθεί τον «μαρξίζοντα» απολογητικό λόγο υπέρ της αυταρχικότητας στη μετεπαναστατική σοβιετική Ρωσία. Επίσης, υιοθετεί το προφίλ του ενάρετου πολιτικού ο οποίος δρούσε υπέρ των λαϊκών συμφερόντων και ιδιαίτερα υπέρ της αγροτικής τάξης έναντι των προυχόντων και ιδιαίτερα απέναντι στις φιλελεύθερες οικονομικές ελίτ, δηλαδή στους εκπροσώπους του «κακού» Αγγλικού κόμματος. Στην περίπτωση αυτή συμπλέει κάπως με τη λανθάνουσα συμπάθεια προς τον ρωσισμό που χαρακτηρίζει το αριστερό συλλογικό φαντασιακό. Εξάλλου, ο «κοινωνικός Καποδίστριας» –σύμφωνα με την ωραία διατύπωση των Χριστίνας Κουλούρη και Χρήστου Λούκου (Κουλούρη - Λούκος, 1995: 151-167)– υπήρξε το ιδεολογικό σχήμα με το οποίο αποκαταστάθηκε στις αριστερές συνειδήσεις ήδη από τη δεκαετία του 1950, ενώ μεγάλη σημασία δόθηκε στο μορφωτικό εγχείρημα της διακυβέρνησής του, ιδιαίτερα σημαντικό για την αριστερή σκέψη. Για όλους αυτούς τους λόγους, η σύγχρονη ιδεολογική ανάδειξη του προσώπου του Καποδίστρια την εποχή της κρίσης δεν συνάντησε εμπόδια από την αριστερή διάνοψη, παρά τις αυταρχικές συνδηλώσεις.

Σε όλες αυτές τις θετικές αναπαραστάσεις του Καποδίστρια η δολοφονία του λειτουργεί ως ένα τραύμα στη σύγχρονη εθνική συλλογική μνήμη. Η δικαιολόγηση ή, ακόμα χειρότερα, η ταύτιση με την πολιτική λογική των εχθρών του και ιδιαίτερα των δολοφόνων του Καποδίστρια συνιστά ένα ιδεολογικό, πολιτικό και εθνικό «σοκ». Οι περισσότεροι δεν διανοούνται να αμφισβητήσουν ούτε κατά διάνοια το «ιερό πρόσωπο» και απέναντι στην αμφισβήτησή του αισθάνονται μεγάλη ενόχληση. Η ιδεολογική συναίνεση είναι τέτοια που δυσκολεύονται να πιστέψουν ότι κάποιος δύναται να αμφισβητεί.

Βασική αρχή, λοιπόν, του παρόντος σημειώματος είναι πως η δολοφονία του Καποδίστρια, η οποία αποτυπώνεται τόσο παραστατικά στο γνωστό πίνακα του Διονύσιου Τσόκου (1850), αποτελεί

μία από τις πιο όμορφες πολιτικές και ριζοσπαστικές στιγμές της Ελληνικής Επανάστασης. Συμπυκνώνει το πιο ρηξικέλευθο για την εποχή εκείνη πολιτικό, ιδεολογικό και κοινωνικό μήνυμα, ίσως την ίδια την ουσία της επανάστασης, δηλαδή τη συνταγματική και κοινοβουλευτική δημοκρατική αυτοκυβέρνηση του επαναστατημένου λαού. Μια ουτοπία βασισμένη στις αρχές του ριζοσπαστικού διαφωτισμού, αλλά και στην ίδια την υπάρχουσα πολιτική εμπειρία, προσδίδει στην ίδια την έννοια του ελληνισμού ένα επαναστατικό πρόσημο. Το νόημα αυτό ουσιοποιήθηκε μέσα από το κίνημα του φιλελληνισμού και ανανέωσε τα ηττημένα ριζοσπαστικά και φιλελεύθερα πνεύματα της Ευρώπης. Ουσιαστικά, η δολοφονία αναδεικνύει ό,τι ακριβώς ο σύγχρονος πολιτικός συντηρητισμός θέλει να αποκρύψει για τον χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης και άρα να εξαφανίσει ως παράδοση από τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Η ιστορική εξέλιξη των αναπαραστάσεων

Η Χρ. Κουλούρη και ο Χρ. Λούκος έχουν από πολύ νωρίς, στα 1996, εντοπίσει αυτή την ιδεολογική λειτουργία του προσώπου του Καποδίστρια στη νεοελληνική ιστορία. Σε ένα εξαιρετικό βιβλίο, με τίτλο *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, περιγράφουν την πορεία όλων αυτών των αναπαραστάσεων από την καταγγελία του ως προδότη και εχθρού του έθνους μέχρι τη σημερινή ενσωμάτωση, συναίνεση και επικαιροποίησή του. Το βιβλίο ξεκινάει με τα αντικαποδιστριακά ποιήματα του Αλέξανδρου Σούτσου, τους ύμνους δηλαδή στους τυραννοκτόνους, μέχρι τις κατάρξεις του Αριστ. Κουβαρά για τους πατροκτόνους δολοφόνους. Παρουσιάζονται, από τη μία, ο πολλαπλός λόγος των αντικαποδιστριακών, ανάμεσα στους οποίους εντάσσεται και ο Αδαμάντιος Κοραής και, από την άλλη, ο θρήνος για την απώλεια και ο έπαινος για τον ηγέτη. Στα λαϊκά στρώματα, ο

μύθος του Καποδίστρια φτιάχνεται γύρω από τον «μπάρμπα Γιάννη» και όλους τους συμβολισμούς που συνοδεύουν το πρόσωπο του πατέρα. (Κουλούρη - Λούκος, 1996).

Με την έλευση του Όθωνα η νέα εξουσία οικειοποιείται την καποδιστριακή κληρονομιά. Ωστόσο, σύντομα οι οπαδοί των συνταγματικών αρχών επαναφέρουν στο προσκήνιο το πολιτειακό ζήτημα επικαλούμενοι την καποδιστριακή εμπειρία. Η επίκληση της λήθης και της μη ανατάραξης των παθών συνοδεύεται με την οικειοποίηση της εικόνας του Καποδίστρια. Ακολουθούν σε όλο τον 19ο αιώνα διάφορες προσλήψεις του Καποδίστρια. Αυτές σε μεγάλο βαθμό αρχικά αναπαράγουν το βασικό δίπολο της καποδιστριακής ή αντικαποδιστριακής ρητορικής. Προς τα μέσα του αιώνα γενικά κυριαρχεί η τάση της πολιτικής λήθης και προς τα τέλη η τάση της ηθικής αποκατάστασης και ιδεολογικής συναίνεσης γύρω από το πρόσωπό του. Εντέλει, εντάσσεται από την ενοποιημένη κυρίαρχη ιδεολογία στο ιστορικό πάνθεον των ηρώων της ελληνικής επανάστασης. (Κουλούρη - Λούκος, 1996: 19-110).

Στον 2ο αιώνα οι πρώτοι μαρξιστές πιάνουν από τους φιλελεύθερους συνταγματικούς του προηγούμενου αιώνα τη σκυτάλη της αμφισβήτησης του Καποδίστρια και καταγγελίας του αυταρχισμού του. Ο Γεώργιος Σκληρός θεωρεί ότι ο Καποδίστριας προσπάθησε να καταστρέψει τη φιλελεύθερη δημοκρατική παράδοση της επανάστασης, ο Γιάννης Κορδάτος στο ίδιο κλίμα θεωρεί ότι ενίσχυσε τα φεουδαρχικά κατάλοιπα της ελληνικής κοινωνίας, ενώ ο Γιάννης Ζέβγος θεώρησε τον Καποδίστρια εκπρόσωπο των φεουδαρχικών δυνάμεων και χαρακτήρισε το καθεστώς του «αντιδραστική αντιλαϊκή δικτατορία». Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το κυρίαρχο διακύβευμα της εποχής, δημοκρατία ή δικτατορία, καθόρισε εκ νέου τις προσλήψεις του Καποδίστρια από τους φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας. Παρά τις όποιες κριτικές τοποθετήσεις, ωστόσο, η κατάφαση γύρω από το πρόσωπό του υπερισχύει σε όλους αυτούς τους

εκπροσώπους, φιλελεύθερους ή συντηρητικούς. Η δικτατορία του Μεταξά πάντως χρησιμοποίησε, μεταξύ άλλων, και τον Καποδίστρια ως νομιμοποιητικό μύθο: ο ίδιος ο Μεταξάς φαίνεται ότι είδε τον εαυτό του ως συνεχιστή του έργου του Ιωάννη Καποδίστρια (Κουλούρη - Λούκος, 1996: 111-150).

Το κλίμα της αντίστασης και του εμφυλίου θα φωτίσει πάλι ανάλογα τις προσλήψεις του. Από τη μία, η Αριστερά θα χαρακτηρίζει τον Καποδίστρια πράκτορα του τσαρισμού και συνδέει την έναρξη των δεινών του ελληνικού κράτους από τη διακυβέρνησή του, ενώ, από την άλλη, το Κέντρο και η Δεξιά παρουσιάζει τον Καποδίστρια σαν το παιδί της επανάστασης που έρχεται να αναγγείλει τον τερματισμό της και επομένως ότι έφθασε η ώρα για την οργάνωση κράτους. Μεταπολεμικά οι διάφορες ομάδες της Δεξιάς ιδιοποιούνται τον Καποδίστρια ως πρότυπο υπεύθυνου ηγέτη ή εκφραστή του αντικοινοβουλευτισμού. Οι απριλιανοί πραξικοπηματίες και τα φερέφωνά τους συνέκριναν την δικτατορία των συνταγματαρχών με τη σωτήρια επέμβαση του Καποδίστρια σε βάρος των φιλελεύθερων θεσμών που τόσο έβλαψαν τον αγώνα του 1821. Την περίοδο της μεταπολίτευσης οι διανοούμενοι της ανανεωτικής Αριστεράς θα αποπειραθούν να επαναπροσδιορίσουν θετικά το πρόσωπο του Καποδίστρια με το επιχείρημα ότι προσπάθησε για την εθνική χειραφέτηση, αλλά συνάντησε την αντίδραση από τους Ξένους. Πρόκειται για ένα ιστοριογραφικό στιγμιότυπο της διεκδικούμενης ιδεολογικής και πολιτικής συναίνεσης από τη μεριά ενός αριστερού πατριωτικού μπλοκ, που διεκδικούσε την εξουσία εντός των υπάρχουσών κρατικών δομών. Αυτό το ρεύμα ήταν διατεθειμένο να υποχωρήσει σε βασικές ιδεολογικές συλισταμένες της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας προσφέροντας παράλληλα μία αριστερή εναλλακτική ερμηνεία (Κουλούρη - Λούκος, 1996: 151-170).

Οι Χρήστος Λούκος και Χριστίνα Κουλούρη παρατηρούν την ανακίνηση του ενδιαφέροντος γύρω από το πρόσωπό

του στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και τα ευρύτερα στερεότυπα θετικής σημασιοδότησής του που ηγεμόνευσαν μέχρι τις ημέρες μας. Ο αριστερός Ραφαηλίδης, ακολουθώντας ένα πολύ κλασικό μοτίβο των ημερών μας, γράφει ότι ήταν πολύ τίμιος και άρα έπρεπε να πεθάνει και ότι απέτυχε γιατί οι Έλληνες δεν θέλουν να έχουν κράτος (Ραφαηλίδης, 1993: 22, 24). Στο περιοδικό *Διαβάζω* ο Κοραής αναγορεύεται σε «κουλτουριάρη», ένα επίσης κλασικό συντηρητικό μοτίβο, και οι Μαυρομιχαλαίοι χαρακτηρίζονται ανεγκέφαλοι που εξαγοράστηκαν για να προβούν στην πράξη τους (*Διαβάζω*, 1991). Το 1996, η εφημ. *Καθημερινή* θα σημειώσει πως «ο λαός της Ελλάδας, οι Έλληνες αναζητούν έναν νέο Καποδίστρια για κυβερνήτη», ορίζοντας ουσιαστικά αυτή την τόσο έντονη σήμερα λατρεία της καποδιστριακής διακυβέρνησης προβαλλόμενης ως εναλλακτικής στον σύγχρονο κοινοβουλευτισμό (Μπίστικα, 1996). Η συμβολή των νεοορθόδοξων είναι σημαντική σε αυτή τη διαδικασία καθώς, σύμφωνα με τον Χρήστο Γιανναρά, υπήρξε η τελευταία ελπίδα για να αποφευχθεί ο εκδυτικισμός και η αλλοτρίωση του ελληνικού κρατιδίου, ενώ ο Δημ. Κριτσίκης προτάσσει την αναβίωση του ρωσικού καποδιστριακού κόμματος (Κουλούρη - Λούκος, 1996: 172-192).

Βέβαια, ίσως η πιο πρόσφατη συμβολή στην καθολική και χωρίς αρνητικές υποσημειώσεις αποδοχή της μυθικής εικόνας του Καποδίστρια υπήρξε το ντοκιμαντέρ και οι εκδόσεις του Σκάι. Ο Θάνος Βερέμης, επιστημονικός υπεύθυνος, σημειώνει: «Ο Ιωάννης Καποδίστριας ήταν ένας άγιος της πολιτικής. Το μεγάλο ανορθωτικό του έργο μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, αλλά κυρίως το μοναδικό του ήθος και η ανιδιοτέλεια φώτισαν το ελληνικό κράτος στα πρώτα του βήματα». Στο ντοκιμαντέρ προβάλεται το εξής δίπολο: Από τη μία, υπάρχει μια καλή πολιτική και δημοκρατική ελίτ και, από την άλλη, ένας αντιδημοκρατικός λαός. Υπάρχει μια καλή πολιτική ηγεσία, όπως ο Καποδίστριας, αλλά από την άλλη οι κακοί φατριαστές, που

τον φάγανε. Εδώ, ο Βερέμης δημιουργεί ένα ιστορικό αφήγημα της σύγχρονης αστικής πολιτικής τάξης. Ο υπεύθυνος για τα χάλια μας ήταν ο ανατολίτικος παραδοσιακός τρόπος της πολιτικής που επέβαλαν οι «από κάτω». Η διαφθορά και οι πελατειακές σχέσεις είναι υπόθεση και βαραίνει τον λαό. Ο Καποδίστριας και όλοι οι άλλοι πολιτικοί επιδίωκαν να φτιάξουν ένα ισχυρό ευρωπαϊκό συγκεντρωτικό κράτος.

Οι Χριστίνα Κουλούρη και Χρήστος Λούκος έχουν επισημάνει ως αίτια αυτής της τόσο έντονης επικαιροποίησης του προσώπου του κυβερνήτη το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία επιμένει να αναζητάει κυρίως στο παρελθόν τα αίτια των αδιεξόδων της: «Στρέφει προς τα πίσω το βλέμμα της για να ορίσει το παρόν της ή ακόμα και για να σχεδιάσει το μέλλον της» (Κουλούρη - Λούκος, 1996: 188-189). Προφανώς και αυτό ισχύει και μάλλον είναι ένας τρόπος των κυρίαρχων αστικών στρωμάτων να μεταθέτουν τις ευθύνες σε ένα μακρινό παρελθόν που εύκολα γίνεται θύμα στερεοτύπων και δύσκολα κανείς έχει τις δυνατότητες να προσεγγίσει. Σχετίζεται όμως, κατά την άποψή μου, και με το ειδικό βάρος της Ελληνικής Επανάστασης στην ελληνική ιστορική συνείδηση. Το 1821 είναι το έτος μηδέν, το αφηγηματικό σημείο για τη συγκρότηση του νέου κράτους. Συνεπώς, η ερμηνεία της επανάστασης φορτίζεται σε κάθε περίπτωση με μια σημασία καθοριστική για όλη την πορεία του νεοελληνικού κράτους, καθώς προσλαμβάνεται ως ο γενεσιουργός σταθμός στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής φυσιογνωμίας, δηλαδή του νεοελληνικού έθνους. Οι ερμηνείες, που εδράζονται σε θεωρίες εθνικής χαρακτηρολογίας είτε με τη μορφή ανθρωπομορφισμού των εθνών, π.χ. ο ελληνικός χαρακτήρας, είτε με ένα είδος κοινωνιολογίζοντος στρουκτουραλισμού, π.χ. η καθυστερημένη ελληνική κοινωνία έναντι του δυτικού προτύπου, αναζητούν στη δολοφονία του Καποδίστρια την αρχή του κακού, τότε που ο ελληνικός λαός σκότωσε τον αγαθό πατέρα του και άρα δηλητηρίασε το

μέλλον του, αποκτώντας μια μόνιμη και ανίατη ηθική βλάβη.

Ένα άλλο παράδειγμα πρόσληψης του Ιωάννη Καποδίστρια και της εποχής του

Ήδη πολύ νωρίτερα, στα 1988, ο Χρήστος Λούκος με το βιβλίο *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1928-1931* αναδεικνύει με το δικό του ήπιο τρόπο μία αιρετική προσέγγιση στην υπόθεση της διακυβέρνησης του Καποδίστρια. Σε αυτό παρουσιάζονται με σειρά η συναίρεση για την έλευσή του, η ρήξη και οι πρώτες αντιδράσεις μέχρι την κορύφωση της κρίσης και τη δολοφονία του. Η μεγάλη αρετή του βιβλίου είναι η εξισορρόπηση ανάμεσα σε τέσσερις παράγοντες που κινητοποιούν τη δράση των υποκειμένων. Ο πρώτος είναι η ατομική ωφελμιστική δράση των αστών παραγόντων μέσα σε ένα παιχνίδι εξουσίας με τοπικές διαστάσεις. Ο δεύτερος είναι η ταξική και κοινωνική διάσταση, δηλαδή η δράση των υποκειμένων ως συλλογικών και κοινωνικών στρωμάτων. Ο τρίτος είναι η ατομική ιδεολογική τοποθέτηση και η ένταξή τους σε ένα πολιτικό κόμμα με σχέδιο και αρχές, ενώ ο τέταρτος είναι ο ρόλος των ξένων παραγόντων. Η συνθετική αυτή οπτική υπερβαίνει εν πολλοίς τόσο τα παλιά μαρξίζοντα σχήματα όσο και τις εξιδανικεύσεις της ιστορίας των μεγάλων προσωπικοτήτων. Το σημαντικό στοιχείο όμως είναι η επιμονή στην ύπαρξη ιδεολογίας και κομμάτων με πολιτικές αρχές τόσο στη διακυβέρνηση όσο και στην αντιπολίτευση του Καποδίστρια (Λούκος, 1988).

Στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο νομίζω κινείται το βιβλίο του Gunnar Herring *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, το οποίο υποβαθμίζει την πρόσληψη των κομμάτων ως πελατειακά σύνολα χωρίς αρχές και τονίζει το στοιχείο του πολιτικού προγράμματος στα τρία σημαντικά κόμματα της εποχής. Μόνο στον

ευρύτερο κύκλο των οπαδών οι πελατειακές δομές και σχέσεις εξάρτησης θα επηρέαζαν τη δήλωση κομματικής προτίμησης και την εκλογική συμπεριφορά. Οι πελατειακές σχέσεις το «πολύ να αύξησαν τους οπαδούς των κομμάτων, αλλά δεν θεμελιώνουν την ύπαρξη και τη στοχοθεσία τους» (Herring, 2004: 106-107).

Εντέλει, η παραδοσιακή ιστοριογραφία παρουσιάζει μια εξιδανικευμένη αναπαράσταση του κυβερνήτη Καποδίστρια και προσλαμβάνει τα κίνητρά του ως έξω από την πολιτική και ως άδολα υπέρ του έθνους. Ανάλογα, υποβαθμίζει τα κίνητρα της αντιπολίτευσης ως μη πολιτικά και ταπεινά που καταλήγουν να γίνονται αντεθνικά. Έτσι, διαμορφώνει την εικόνα μιας Ελληνικής Επανάστασης χωρίς ιδεολογίας και πολιτικού οράματος, ένα είδος φατριών και προσωπικοτήτων παθιασμένων αποκλειστικά και μόνο για την εξουσία. Στο παρόν σημείωμα προτείνεται, λοιπόν, το αναποδογύρισμα αυτής της πρόσληψης της Ελληνικής Επανάστασης, των κομμάτων και της πολιτικής της εποχής του Καποδίστρια, δηλαδή προτάσσεται η επαναπολιτικοποίηση και, άρα, η επαναριζοσπαστικοποίηση της πρόσληψης της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο δημοκρατικός χαρακτήρας της Ελληνικής Επανάστασης

Ένα βασικό ιδεολογικό στερεότυπο για την Ελληνική Επανάσταση είναι ότι η ελληνική κοινωνία δεν ήταν έτοιμη να υποδεχτεί ένα δυτικότροπο σύστημα διακυβέρνησης λόγω της ιστορικής της καθυστέρησης κάτω από τη σκλαβιά των Οθωμανών. Οι κανόνες αυτοί που εισήχθησαν από το εξωτερικό ερμηνεύονται ως κατακτήσεις της αστικής τάξης, μιας τάξης όμως που εν πολλοίς δεν υπήρχε στην Ελλάδα μέχρι τότε. Τα πρώτα συντάγματα και οι μορφές οργάνωσης της πρώτης περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης προσαρμόζονταν στην παραδοσιακή αυτοδιοίκηση και προσπαθούσαν

να ανταποκριθούν στις πιεστικές στρατιωτικές ανάγκες. Μόνο κατά τη διαμόρφωση του συντάγματος της Επιδαύρου λήφθηκαν υπόψη δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, κυρίως το σύνταγμα των ΗΠΑ. Όμως ακόμα και οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να ορίσουν τους νέους θεσμούς, παρ' ότι υποτίθεται ότι αντανακλούν τη Γαλλική Επανάσταση και τα ιταλικά συντάγματα, στην πράξη περιγράφουν διαφορετικά πολιτικά όργανα. Σύμφωνα με τον Herring, η ιδιομορφία του περίπλοκου συστήματος της εξισορρόπησης μεταξύ του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού, μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας, μεταξύ των ατάκτων και της κυβέρνησης των πολιτικών δεν εξηγείται με τον ισχυρισμό περί αποδοχής ξένων ρυθμίσεων, αλλά με το σεβασμό των ελληνικών δεδομένων. Οι Έλληνες πειραματίζονταν σε μεγάλο βαθμό, έκαναν συμβιβασμούς και γνώριζαν ότι δεν είχαν βρει την οριστική απάντηση (Herring, 2004: 133-135).

Ωστόσο, τα συντάγματα δεν κινούνταν εντελώς σε ιδεολογικό κενό. Οι ιδέες του φυσικού δικαίου, οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας και της ελευθερίας είχαν γίνει αποδεκτές από πολύ νωρίς. Είχαν αναπτυχθεί από επαναστάτες και διαφωτιστές, όπως ο Ρήγας Φεραίος, είχαν συνδεθεί με ντόπιες παραδόσεις και είχαν διαδοθεί μέσω της Φιλικής Εταιρείας. Αυτοί που ήθελαν να ανατρέψουν τον οθωμανικό ζυγό βρήκαν σε αυτό το λεξιλόγιο τις λέξεις και τους όρους που ταίριαζαν σε αυτό που ήθελαν να κάνουν. Ο όρος «σύνταγμα» ηχούσε ξένος, ωστόσο ήταν γνωστό τι σήμαινε, τι ήταν ένας θεμελιώδης νόμος, γιατί νόμοι υπήρξαν τόσο στην οθωμανική όσο και στην ενετική επικράτεια. Ο Μακρυγιάννης, μέλος του Γαλλικού κόμματος, εξέφρασε εύγλωτα αυτή τη σχέση του λαϊκού κόσμου με το όραμα για ένα μοντέρνο κράτος: «Ήθελα σύνταγμα διά την πατρίδα μου, να κυβερνηθώ με νόμους κι όχι με το “έτζι θέλω”». Η ιδέα της ισότητας βρήκε ανταπόκριση σε μια κοινωνία με όραμα τη μικρή ιδιοκτησία. Η υπόθεση ότι οι ρυθμίσεις που προέβλεπε το σύνταγμα

δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν γιατί ήταν ξένες είναι αστήρικτες και υποτιμούν τις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι επαναστατημένοι Έλληνες. Πρόκειται για επαναστατικά συντάγματα όχι γιατί ήταν γεμάτα ξενόφερτα κούφια λόγια, επειδή τα επέβαλαν κάποιοι διανοούμενοι, αλλά γιατί στους κανόνες τους εκφράζονταν στόχοι και συμφέροντα όσων δεν αποδέχονταν την κυριαρχία του σουλτάνου και επεδίωκαν μια άλλου τύπου νομιμοποίηση (Herring, 2004: 136-139).

Τέλος, έγιναν σεβαστά πολλά στοιχεία της παράδοσης που δεν υπήρχαν στα δυτικά συντάγματα, όπως η σχέση του κράτους με την ορθόδοξη Εκκλησία. Επίσης, μέχρι την ψήφιση νέου κώδικα δικαίου, θα ίσχυε το δίκαιο των Βυζαντινών αυτοκρατόρων με βάση τον κώδικα του Αρμενόπουλου. Έγινε όμως δεκτό το γαλλικό εμπορικό δίκαιο. Σε κάθε περίπτωση το σύνταγμα της Τροιζήνας υπήρξε το πιο ριζοσπαστικό σύνταγμα της Ελληνικής Επανάστασης και το πιο ριζοσπαστικό της εποχής. Και αυτό δεν ήταν προϊόν επιβολής, αλλά αποτέλεσμα της ριζοσπαστικοποίησης. Όσοι εμπλέχθηκαν στην επανάσταση, μπορεί να εισήλθαν σε αυτή για διάφορους λόγους, αλλά η ίδια η επαναστατική διαδικασία τους μετασχημάτισε, τους ιδεολογικοποίησε και τους πολιτικοποίησε, καθώς έφερε μπροστά τους πιο καθαρά το οραματικό ερώτημα: τι κοινωνία θα φτιαχτεί τώρα (Herring, 2004: 138-141).

Η συγκρότηση των πολιτικών κομμάτων: φατρίες πρακτόρων ή κόμματα με ιδεολογία;

Οι ονομασίες των πολιτικών κομμάτων δόθηκαν αρχικά από τους πολιτικούς τους αντιπάλους. Ωστόσο, η ερμηνεία ότι επρόκειτο απλά για πρακτορεία των τριών Δυνάμεων που συγκέντρωναν τις πελατείες τους δεν μπορεί να εξηγήσει τις βαθιές ιδεολογικές αντιθέσεις που χώριζαν αυτά τα τρία κόμματα και οι

οποίες δεν βασίζονταν σε επιθυμίες και υποβολές των τριών Δυνάμεων, αλλά αντίθετα γίνονταν κατανοητές μόνο από την πλευρά των ελληνικών προβλημάτων (Herring, 2004: 142-143). Υπό αυτό το πρίσμα κατατέθηκαν τόσο οι προτάσεις για μελλοντικό βασιλιά, αλλά και για τον τρόπο διακυβέρνησης που εντέλει δίχασε τους επαναστατημένους Έλληνες.

Το Αγγλικό κόμμα ακολούθησαν, εκτός από τους άρχοντες, στρατιωτικοί και «δυτικοί», δηλαδή σπουδαγμένοι σε δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Οι επιφανέστεροι εκπρόσωποι αυτού του κόμματος δεν είχαν σχέσεις που θα μπορούσαν να περιγραφούν με την έννοια της πελατειακής ένωσης, ενώ όσοι από τους αγγλόφιλους πολιτικούς είχαν, αυτή άρχισε να διαλύεται. Αντίστοιχα, στο Ρωσικό κόμμα η ύπαρξη μεμονωμένων πελατειακών ενώσεων δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί καθώς και χωρίς αυτές το κόμμα δεν θα ήταν σημαντικά πιο αδύναμο. Στο Γαλλικό κόμμα διαπιστώνεται η μέγιστη διάρκεια των πελατειακών δομών. Ωστόσο, και πάλι σύμφωνα με τον Herring, όλα αυτά δεν δίνουν απάντηση στο αποφασιστικής σημασίας ερώτημα για ποιο λόγο η μεγάλη πλειονότητα των οπαδών του Γαλλικού κόμματος βρισκόταν σε αυτό και όχι σε κάποιο άλλο πολιτικό στρατόπεδο, καθώς επίσης υπήρχαν σχέσεις συγγένειας με πρόσωπα από τα άλλα κόμματα (Herring, 2004: 105-7, 119).

Ο Herring θεωρεί πως η διακυβέρνηση Καποδίστριας λειτούργησε καθοριστικά στην πολιτικοποίηση των κομμάτων, καθώς η πόλωση μεταξύ του κυβερνώντος Ρωσικού κόμματος και των άλλων δύο επέτρεψε να παρουσιαστούν με οξύτητα αντιτιθέμενα πολιτικά αιτήματα και προγράμματα. Τα θέματα ήταν καθαυτό πολιτικά καθώς αφορούσαν το σύνταγμα και τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής, τη σχέση μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, την οργάνωση του στρατού, την αυτοδιοίκηση, την οικοδόμηση της δημόσιας διοίκησης και του εκπαιδευτικού συστήματος και γενικά τον εκκοινοβουλευτισμό του καθεστώτος (Herring, 2004: 120).

Η έλευση του Καποδίστρια: από τη δημοκρατία στη δικτατορία

Το νέο σύνταγμα της Τροιζήνας καθόριζε τέλεια τη διάκριση των εξουσιών, κατοχύρωνε τις ελευθερίες των πολιτών, ενώ παραχωρούσε στον κυβερνήτη μόνο αναβλητικό βέτο στις αποφάσεις της Βουλής και δεν μπορούσε να διαλύσει τη Βουλή. Ο ακριβής προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων του κυβερνήτη αντανακλούσε στην κομματική, αλλά και ιδεολογική δυσπιστία προς κάθε υπέρμετρη αύξηση της εκτελεστικής εξουσίας. Ο Αιγύπτιος Ιμπραήμ έλεγχε ένα μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου, ενώ σε όλη τη Στερεά οι Οθωμανοί είχαν επιβάλει την εξουσία τους. Στις επαναστατημένες περιοχές συνωστίζονταν πρόσφυγες και ο τρόπος διαβίωσης των περισσοτέρων ήταν άθλιος. Η κυβερνητική μηχανή είχε παραλύσει. Η κατάσταση στην οποία βρέθηκε η επανάσταση το 1827, καθώς η επέμβαση των Αιγυπτίων είχε οδηγήσει την επανάσταση στην πιο κρίσιμη καμπή, προέκρινε τη λύση μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας και γι' αυτό προωθήθηκε εντέλει το προεδρικό μοντέλο (Λούκος, 1988: 18-129).

Ο Καποδίστριας ήρθε με τη στήριξη του Ρωσικού, αλλά και του Γαλλικού κόμματος. Ο αγροτικός πληθυσμός, που κυρίως στήριζε το πρώτο, προσέβλεπε στην ισχυρή εκείνη προσωπικότητα που θα τον προστάτευε από το μουσουλμανικό εχθρό και από την αυθαιρεσία του Έλληνα προκρίτου και οπλαρχηγού. Τους στόχους της ρωσικής φατρίας στήριξε το Γαλλικό κόμμα το οποίο εκπροσωπούσε κυρίως Ρουμελιώτες. Η γαλλική παράταξη αντιτασσόταν στο αγγλικό σχέδιο περιορισμού του νέου κράτους μόνο στην Πελοπόννησο, ενώ επιθυμούσε να περιορίσει την επιρροή του Αγγλικού κόμματος. Η αντίδραση της αγγλικής παράταξης οφειλόταν τόσο σε κομματικά όσο και σε ιδεολογικά αίτια, καθώς φοβόντουσαν τον παραμερισμό τους και την άνοδο του Κολοκοτρώνη, αλλά κυρίως μία αυταρχική διακυβέρνηση. Η αγγλική παράταξη υποχώρησε

μόνο όταν συναίνεσε ο αγγλικός παράγοντας.

Ο κυβερνήτης απέφυγε αρχικά, αν και του προτάθηκε, να εγκαθιδρύσει απροκάλυπτα ένα δικτατορικό καθεστώς. Ωστόσο, εξανάγκασε τη Βουλή, πριν διαλυθεί, να εγκρίνει, παραβιάζοντας το ψηφισθέν σύνταγμα, προσωρινό σύστημα διακυβέρνησης που άφηνε ουσιαστικά σε αυτόν τον έλεγχο της κρατικής μηχανής. Συγκρότησε το Πανελλήνιο, ένα γνωμοδοτικό σώμα, στο οποίο διόρισε κορυφαίους πολιτικούς και στρατιωτικούς του αιώνα. Υποσχέθηκε ως αντάλλαγμα να καλέσει σε νέα εθνοσυνέλευση το 1828, κάτι το οποίο όμως δεν έκανε. Τα πρώτα χρηματικά βοηθήματα της Ρωσίας και της Γαλλίας και η έναρξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου τον Απρίλιο του 1928 ενίσχυσαν την θέση του (Λούκος, 1988: 34).

Ο Ιωάννης Καποδίστριας καταγόταν από την αριστοκρατία της Κέρκυρας και είχε υπηρετήσει τον τσάρο ως υπουργός Εξωτερικών. Η παιδεία του όμως ήταν δυτική και δεν έμεινε ανεπηρέαστος στις νέες πραγματικότητες μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Πίστευε ότι το κράτος έπρεπε να αμβλύνει τις κοινωνικές ανισότητες και να οδηγήσει σταδιακά τα μεσαία κοινωνικά στρώματα σε μορφές περιορισμένης συμμετοχής στην πολιτική, μέσα όμως στο παραδοσιακό πλαίσιο. Η σκέψη του συνέδεε συντηρητικά-πατερναλιστικά ιδεολογήματα με ιδέες του Διαφωτισμού και οδηγούσε στη νομιμοποίηση των αυταρχικών λύσεων. Σύμφωνα με τον Herring, ο Καποδίστριας θεωρούσε ότι οι Έλληνες ήταν διεφθαρμένοι από την τουρκική κυριαρχία και είχαν ανάγκη μακρόχρονης εκπαίδευσης, προτού μπορέσουν να συμμετάσχουν μέσω συνταγματικών οργάνων στη νομοθεσία και τη διαμόρφωση πολιτικής βούλησης. Έθετε, με άλλα λόγια, ως στόχο τον κρατικό και τον από τα πάνω εθνικό και ηθικό εκπολιτισμό του ελληνικού λαού προτού του δοθεί η δυνατότητα κάποιας μικρής συμμετοχής. Γι' αυτό προσπάθησε να αποδυναμώσει τα ανώτερα στρώματα και τα κόμματα υπέρ μιας συγκεντρωτικής διοικητικής ελίτ

γύρω του. Ο Καποδίστριας οραματιζόταν ένα ακομμάτιστο κράτος με φωτισμένη διοίκηση, μια πλατιά εξισωμένη μάζα μικροϊδιοκτητών, που θα οδηγείτο υπό την πατερναλιστική εξουσία του στην πολιτική ωριμότητα (Herring, 2004: 110).

Η διακυβέρνησή του αρχικά βασίστηκε σε εξέχουσες προσωπικότητες, αλλά στη συνέχεια εμπιστευόταν ολοένα και περισσότερο ανθρώπους με μικρή ηθική και πολιτική αξία. Από τη μία, εξουδετέρωσε το καθολικό εκλογικό δικαίωμα με την έμμεση εκλογή των βουλευτών. Από την άλλη όμως, έλαβε τα πρώτα μέτρα για την αποκατάσταση ακτημόνων με την παραχώρηση κτιρίων, εργαστηρίων, μύλων, φούρνων και εθνικών γαιών. Προσπάθησε επίσης να προστατευτούν οι κοινωνικά αδύναμοι, οφειλέτες, γυναίκες και νόθα. Οι Πελοποννήσιοι άρχοντες απώλεσαν την εκμίσθωση φόρων για να χρηματοδοτούν τις πελατειακές τους ενώσεις. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί πως με αυτό τον τρόπο αποδυναμώθηκε η φατρία των Μαυρομικαλαίων στη Μάνη (Λούκος, 1988: 73-74).

Στην πράξη για να διοικήσει το κράτος και να πολεμήσει τα κόμματα, ο Καποδίστριας έφτιαξε ένα δικό του κυβερνητικό κόμμα. Τόσο στην έδρα της κυβέρνησης, όσο και γύρω από τους διορισμένους δημογέροντες, τους διοικητές ή τους έκτακτους επιτρόπους σχηματίστηκαν ομάδες κυβερνητικών κάθε κοινωνικής προέλευσης που ταύτιζαν την ιδεολογία και κυρίως τα συμφέροντά τους με το καθεστώς Καποδίστρια. Ανάμεσά τους βρήκε πλήθος εμπιστών, που σε μεσαίες και κατώτερες θέσεις ή και χωρίς επίσημη αρμοδιότητα, διέτρεχαν ολόκληρη τη χώρα ως πληροφοριοδότες και κατάσκοποι. Κατάφερε να κερδίσει ένα ευρύ και σχετικά πειθαρχημένο στρώμα οπαδών που διαπερνούσε τις πελατειακές δομές και έφτανε και κάτω από το επίπεδο των ηγετικών ομάδων.

Για πρώτη φορά, λοιπόν, διαμορφώθηκε μια πολιτική παράταξη που είχε εθνικό χαρακτήρα, οι οπαδοί της δεν προέρχονταν από ένα μόνο διαμέρισμα της χώρας ή ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες. Το κόμμα αυτό ονομαζόταν επίσης κόμ-

μα των Ναπαίων. Αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά των αντισυνταγματικών, αν και βέβαια δεν αρνούσαν την ύπαρξη ενός συνταγματικού χάρτη, αλλά προωθούσαν την ιδέα ενός λιγότερο δημοκρατικού και περισσότερο ηγεμονικού συντάγματος γύρω από την αρχή του Καποδίστρια. Το ακολουθούσαν όσοι είχαν υποφέρει από το χάος του εμφυλίου πολέμου, σε χωριά και κωμοπόλεις, μικραγρότες και απλώς «κοσμάκης» – σύμφωνα με όρο της εποχής–, ακτήμονες πληβείοι, ιδιοκτήτες και ενοικιαστές μικρών εκτάσεων και όσοι είχαν διοριστεί στο δημόσιο μαζί με μία ομάδα εξτρεμιστών μοναχών και άλλων εκκλησιαστικών παραγόντων, φορέων ακραίων συντηρητικών και αντιδιαφωτιστικών απόψεων. Πάνω από αυτούς είχε συγκροτηθεί μια ελιτ νεόπλουτων οι οποίοι είχαν αποκτήσει χρήματα μέσω της επαφής τους με το κράτος και ιδιαίτερα μέσω της διαφθοράς και των εργολαβιών. Στην πράξη, η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν αφοσιωμένη στον Καποδίστρια (Λούκος, 1988: 122-125, 134-137 Herring, 2004: 110-114, 220-228). Χαρακτηριστικότερο κείμενο κριτικής στη διαφθορά του καποδιστριακού καθεστώτος είναι ένα ποίημα του Αλέξανδρου Σούτσου με τίτλο «Ο επιστάτης των εθνικών οικοδομών επί Ι. Καποδίστρια» στο οποίο σατιρίζει τον προκλητικό πλουτισμό των φιλικών στην κυβέρνηση εργολάβων.

Σε ορισμένα μέρη ο ρωσόφιλος προσανατολισμός βασιζόταν σε ισχυρές παραδόσεις και συμφέροντα, όπως το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα. Οι οπαδοί του, ωστόσο, προσέβλεπαν στη Ρωσία όχι μόνο ως τον ιδεώδη συνέταιρο για μια μακροπρόθεσμη εξωτερική πολιτική, αλλά ακόμη περισσότερο έβλεπαν την ίδια τη Ρωσία ως το ιδεώδες πρότυπο για την οργάνωση του νέου κράτους. Εξάλλου, η Ρωσία ήταν η μοναδική ορθόδοξη δύναμη. Μαζί της αισθάνονταν συνδεδεμένοι ολόκληρη η Εκκλησία και ο λαός με βάση μια σειρά θρύλους, μύθους, κείμενα και ελπίδες. Για το Ρωσικό κόμμα θεμέλιο της κοινωνικής τάξης υπήρξε η θρησκεία και από αυτήν προέκυπταν η πολιτική ηθική και

η νομιμότητα της εξουσίας. Ήταν μία πολιτική δύναμη ανοιχτά εχθρική στον Διαφωτισμό, ουσιαστικά, ο ιδεολογικός κληρονόμος του πατριαρχικού συντηρητισμού των προεπαναστατικών ετών. Βέβαια, ο Καποδίστριας δεν υπήρξε τυφλό όργανο της Ρωσίας, αλλά όπου υπήρξε προσέγγιση οφειλόταν κυρίως σε ομοιότητα νοοτροπίας και ταυτότητα συμπεριφορών. Από την άλλη, για τη Ρωσία η παρουσία του Καποδίστρια λειτουργούσε ως εγγύηση ότι δεν θα επικρατούσαν οι φιλελεύθεροι θεσμοί και η ισχυρή του κεντρική εξουσία θα περιοριζε τις επαναστατικές διαθέσεις μέσα στον ελληνικό λαό (Λούκος, 1988: 39-40).

Στην πράξη, ο κυβερνήτης Καποδίστριας εφάρμοσε τις αρχές της πεφωτισμένης δεσποτείας που εκκινούνταν εξίσου από τη ρωσική αυτοκρατορική ορθόδοξη παράδοση και κυρίως από το πρότυπο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Συνδύαζε όμως αρχές του βοναπαρτισμού, δηλαδή στοιχεία ενός μετεπαναστατικού αυταρχικού καθεστώτος που βασιζόταν στην αγροτική μικροϊδιοκτησία. Η εξουσία συγκεντρώνεται σε ένα πρόσωπο που έχει τη λαϊκή αποδοχή, κυβερνά αυταρχικά και, ακόμη κι αν πιστεύει ότι υπερασπίζεται τα λαϊκά συμφέροντα, στην πραγματικότητα εξυπηρετεί τους στόχους μιας ολιγαρχίας. Εντέλει, η τομή που καθόρισε αυτό τον συνδυασμό υπήρξε η ίδια η επανάσταση, ο δημοκρατικός και κοινωνικός χαρακτήρας της. Ακολουθώντας το γαλλικό παράδειγμα η διακυβέρνηση Καποδίστρια θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια ελληνική εκδοχή εσωτερικής αντεπανάστασης που παρήγαγε ένα πολιτειακό κράμα με αμφίρροπες ταξικές ισορροπίες.

Οι συνταγματικοί:

Το Γαλλικό και το Αγγλικό κόμμα

Απέναντι στο Ρωσικό κόμμα ορθώθηκαν δύο άλλα εναλλακτικά πολιτικά σχέδια, τα οποία υπεράσπιζαν κατά βάση τον συνταγματικό φιλελευθερισμό, κυρίως στο πλαίσιο της συνταγματικής κοινο-

βουλευτικής μοναρχίας, αλλά και με ανοιχτό το ερώτημα για ένα προεδρικό σύνταγμα τύπου ΗΠΑ.

Το Γαλλικό κόμμα, με ηγέτη τον Ιωάννη Κωλέττη, γεννήθηκε ανάμεσα στους οπλαρχηγούς της Στερεάς Ελλάδας. Στην Ύδρα συνδεόταν με τα χαμηλά στρώματα που εναντιώνονταν στους Κουντουριώτες και γι' αυτό ο Λάζαρος Κουντουριώτης τους χαρακτήριζε «Αβράκωτους». Ένα βασικό στοιχείο του ήταν ο πολεμικός ενθουσιασμός χωρίς κατανόηση για το διπλωματικό παιχνίδι. Τα μέλη του προσδοκούσαν δικαίωση για τους αγωνιστές. Σε αντίθεση με το Αγγλικό κόμμα, στο Γαλλικό ήταν ευρέως διαδεδομένη η αντίληψη για απελευθέρωση των αλύτρωτων εδαφών με μικρές ή και μεγαλύτερες πολεμικές ενέργειες. Για τον Κωλέττη η επιδίωξη της προόδου της χώρας σήμαινε να καταστεί οργανωμένη, ισχυρή και εκτεταμένη. Το ελληνικό κράτος δεν θα ήταν παρά η βάση επιχειρήσεων, ένας ανταρτοπόλεμος διαρκείας στην παραμεθόριο και λιγότερο μια ειρηνευμένη κοινωνία. Γι' αυτό αργότερα θα ταυτιστεί με τη Μεγάλη Ιδέα. Φυσικό σύμμαχο σε αυτή την πορεία θεωρούσε τη Γαλλία. Οι πολιτικοί του Γαλλικού κόμματος θεωρούσαν την Αγγλία εμπόδιο στην επέκταση της Ελληνικής Επανάστασης στην υπόλοιπη οθωμανική επικράτεια. Η Γαλλία ταυτιζόταν τόσο με τη Γαλλική Επανάσταση, τις φιλελεύθερες ιδέες και τον γιακωβίνικο ρομαντισμό όσο και

με τον Μέγα Ναπολέοντα, ακόμα και με την εναντίωση στον Πάπα. Βέβαια, η Γαλλία δεν άφησε ποτέ καμία αμφιβολία ότι θα στήριζε τις πολεμικές περιπέτειες της Ελλάδας. Ωστόσο, ήταν η μοναδική δύναμη που είχε στείλει στρατιωτικό σώμα το οποίο αποτελούνταν από ρομαντικούς φιλελεύθερους.

Το Γαλλικό κόμμα υποστήριξε την έλευση του Ιωάννη Καποδίστρια και, αρχικά, τις αντικοινοβουλευτικές του πρακτικές. Έβλεπε πολιτική ταύτιση στην ένταξη της Στερεάς στο νέο κράτος και εν γένει στη συνέχιση του πολέμου, όπως προοιωνίζε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος. Τέλος, δεν φαίνεται να ενοχλούνταν πολύ από μια διακυβέρνηση που ενδεχομένως να θύμιζε Ναπολέοντα. Αντίθετα, οι Ρουμελιώτες αποδέχτηκαν τις προσπάθειες για εθνοκοποίηση του στρατού (Herring, 2004: 208-220).

Το Αγγλικό κόμμα, με ηγέτη τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, θεωρούσε ότι το νέο ελληνικό κράτος μπορούσε να υπάρξει και να διευρυνθεί μόνο στο πλευρό της Αγγλίας. Ωστόσο, αυτό ήταν ένα μακρόπνοο σχέδιο καθώς σήμαινε καταρχήν ρεαλισμό. Για το Αγγλικό κόμμα βασικές αρχές μίας νόμιμης εξουσίας ήταν το κοινοβουλευτικό αντιπροσωπευτικό σύστημα και η διάκριση των εξουσιών, στις οποίες οι οπαδοί του είχαν σταθεί πιστοί καθ' όλη τη διάρκεια της επανάστασης. Τα συντάγματα που υποστήριζαν δεν αντιστοικούσαν όμως στο αγγλικό πρότυπο, καθώς η λαϊκή κυ-

ριαρχία και το καθολικό δικαίωμα ήταν αρχές που είχαν αναπτυχθεί σε ελληνικό έδαφος. Επιπλέον, στην Ελλάδα δεν υπήρχε το αντίστοιχο της αγγλικής αριστοκρατίας. Τέλος, ήταν διατεθειμένοι, όπως φάνηκε αργότερα στην περίπτωση του Όθωνα, να υποχωρήσουν προσωρινά από θεμελιώδεις θέσεις τους υπέρ ενός μονάρχη. Από αυτή την άποψη, θα πρέπει να χαρακτηριστούν μετριοπαθείς συνταγματικοί. Γενικά, το Αγγλικό κόμμα εισήγαγε ένα νέο πολιτικό ύφος που οι αγρότες και οι οπλαρχηγοί το περιφρονούσαν: ο συμβιβασμός, η μετριοπάθεια, η τακτική του διπλωμάτη, η πνευματική εκλέπτυνση. Στο εκκλησιαστικό ζήτημα υποστήριζε το αυτοκέφαλο της ελλαδικής Εκκλησίας. Το Αγγλικό κόμμα συνδεόταν απευθείας με το διαφωτιστικό πνεύμα του 18ου αιώνα και το κλίμα των συγκρούσεων των Διαφωτιστών με την Εκκλησία (Herring, 2004: 196-208). Σε κοινωνικό επίπεδο εκπροσωπούσε τους πλούσιους εμπόρους των νησιών και τους μορφωμένους Φαναριώτες. Από αυτή την άποψη ήταν ο πιο βασικός εχθρός της κυβέρνησης Καποδίστρια.

Η συνταγματική αντιπολίτευση

Οι αντιπολιτευόμενοι κατηγορούσαν τον Καποδίστρια ως τύραννο και δικτάτορα και είχαν ως βασικό πολιτικό αίτημα το σύνταγμα. Η αναβολή της εθνοσυνέλευσης και η αυστηρότερη συμπεριφορά του κράτους απέναντι στους πολίτες προκάλεσαν αντιδράσεις. Καθιερώθηκαν διαβτήρια για τη μετακίνηση των κατοίκων από επαρχία σε επαρχία, παραβιάστηκαν επιστολές, με τη βία υποχρεώθηκαν οι ευπορότεροι να γίνουν μέτοχοι στην Εθνική Τράπεζα, ένα είδος αναγκαστικού δανείου. Ορισμένοι διοικητές δεν σεβάστηκαν θεμελιώδη πολιτικά δικαιώματα. Ο διορισμός νέων λογίων, που ελάχιστα είχαν προσφέρει στον αγώνα, προκάλεσε την αγανάκτηση όσων θυσίασαν τα πάντα πολεμώντας τους Οθωμανούς. Η καχυποψία του Ι. Καποδίστρια, που την ενθάρρυνε με τις υπερβολές του ο αδελ-

φός του Βιάρος, και η δυσαρέσκεία του που επιδεικνυόταν προκλητικά με τρόπο προσβλητικό απέναντι στους αγνοιστές και πολλούς άλλους Έλληνες, ενίσχυαν την αντιπολίτευση με νέους οπαδούς. Ακόμη περισσότερο δημιουργήθηκε μία κάστα ευνοημένων που κέρδιζε από τη διαφθορά και τη διαπλοκή με το νέο καθεστώς (Λούκος, 1988: 75).

Τα κυβερνητικά μέτρα έπλητταν περισσότερο τους προκρίτους της Πελοποννήσου. Ο σημαντικότερος πυρήνας της αντιπολίτευσης ήταν οι Πελοποννήσιοι πρόκριτοι Ανδρέας Ζαΐμης, αδελφοί Δεληγιανναίοι, οι Λόντοι, κ.ά. πρόκριτοι. Βρίσκονταν σε συνεργασία με τους Αλ. Μαυροκορδάτο, Σπ. Τρικούπη, Κ. Ζωγράφο, Α. Μιαούλη, Θ. Φαρμακίδη και άλλους λόγιους και πολιτικούς. Οι Μαυρομιχαλαίοι από ένθερμοι οπαδοί σύντομα εξελίχθηκαν σε αμειλίκτους εχθρούς του Καποδίστρια. Οι Κουντουριώτες κράτησαν εξαρχής επιφυλακτική στάση και ο εκπρόσωπός τους στη Βουλή ήταν ο μοναδικός που καταψήφισε τον Καποδίστρια. Οι Ερμουπολίτες έμποροι στην αρχή αποδέχτηκαν με θετικό τρόπο την πολεμική ειρήνευση, αλλά δυσαρεστήθηκαν όταν ζητήθηκε να καταθέσουν υψηλά ποσά στην υπό συγκρότηση Εθνική Τράπεζα (Λούκος, 1988: 275-316).

Η απαγόρευση της κυκλοφορίας του αντικυβερνητικού Τύπου έστρεψε τους αντιπολιτευόμενους στην εφημερίδα *Le Courier de Smyrne*, την οποία τροφοδοτούσαν τακτικά με ειδήσεις και ανώνυμα ή ψευδώνυμα άρθρα. Κυκλοφορούσε μυστικά στην Ελλάδα, ενώ στο εξωτερικό, κυρίως στη Γαλλία έδινε διαφορετική εικόνα από εκείνη της κυβέρνησης. Στο Πανελλήνιο οι αντιπολιτευόμενοι είχαν κερδίσει την πλειοψηφία και ο Καποδίστριας προσέθεσε οκτώ νέα μέλη για να αλλάξει την πλειοψηφία. Ταυτόχρονα, ενίσχυσε το ρόλο του Κολοκοτρώνη, ενώ προσπάθησε να προσεταιριστεί τον Κωλέττη. Η Αγγλία ήταν η πιο επιφυλακτική δύναμη απέναντι στον Καποδίστρια και μετά το 1828 έγινε πιο σαφής η δυσαρέσκεια, επιτρέποντας την ανάδειξη της φιλοαγγλικής αντιπολίτευσης. Η κυβέρνηση θεωρούσε ταυτόσημη με

προδοσία κάθε μορφή συνεργασίας με την Αγγλία καθώς επεδίωκε τον περιορισμό των ελληνικών συνόρων. Το Αγγλικό κόμμα μετέθετε το πρόβλημα αυτό στην αντιαγγλική πολιτική του Καποδίστρια (Λούκος, 1988: 50-120).

Τελικά, η Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους υπήρξε μια νίκη του κυβερνήτη. Η απουσία σημαντικών στελεχών της αντιπολίτευσης αδυνάτισε την παραμικρή αντίσταση. Η Μάνη και η Ύδρα συγκέντρωναν όλες τις προϋποθέσεις για να αποτελέσουν εστίες αντικυβερνητικού αγώνα. Η σύλληψη του Πετρόμπεη Μαυρομάλη ενέτεινε τις αντικυβερνητικές ενέργειες των συγγενών του. Η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει την κατάσταση προώθησε ρουμελιώτικα στρατεύματα στην περιοχή. Με δυσκολία μπόρεσε να επιβιώσει στους μήνες που παρεμβλήθηκαν από την αναγγελία της εκλογής Λεοπόλδου μέχρι την παραίτησή του. Ωστόσο, η έγκαιρη πληρωμή του στρατού αποσόβησε το σημαντικότερο κίνδυνο.

Η δολοφονία του Καποδίστρια: η Ιουλιανή Επανάσταση στην Ελλάδα

Τα ευρωπαϊκά γεγονότα, ιδιαίτερα η επανάσταση του Ιουλίου στη Γαλλία και στην Πολωνία, φαίνεται ότι είχαν τρομάξει τον Καποδίστρια και είχαν ξυπνήσει τις πιο συντηρητικές τάσεις του. Οι οικονομικές δυσκολίες στο εσωτερικό ενέτειναν τη δυσαρέσκεια. Ταυτόχρονα, ένα κλίμα φιλελευθερισμού δημιουργήθηκε με τα επαναστατικά κινήματα που ακολούθησαν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες κατά των απολυταρχικών κυβερνήσεων και ιδιαίτερα η επέμβαση των Ρώσων για την κατάπιξη των Πολωνών. Ο Κοραΐς είχε εκδώσει τον Οκτώβριο του 1830 τον *Διαλόγο δύο γκραικών*. Με αυτό καλούσε τους Έλληνες να ζητήσουν τη βοήθεια της επαναστατημένης Γαλλίας για να κατοχυρώσουν την αβασίλευτη συνταγματική πολιτεία. Όλα αυτά επηρέασαν τους Γάλλους στρατιωτικούς, αλλά τους οπαδούς του Γαλλικού κόμματος. Πιο έντονη υπήρξε η κινητο-

ποίηση στην Ύδρα όπου άρχισαν να συγκεντρώνονται όλα τα διωκόμενα στελέχη της αντιπολίτευσης με στόχο τη μετατόπιση της νέας γαλλικής κυβέρνησης, στόχος που δεν επετεύχθη. Ωστόσο, η εξέγερση φαίνεται πως διερυνόταν κυρίως στα νησιά αποκτώντας χαρακτηριστικά εμφύλιας σύγκρουσης τόσο στη θάλασσα όσο και τη στεριά. Τα πλοία των εξεγερμένων με τον Μιαούλη κάποια στιγμή συγκρούστηκαν με ρωσικά πλοία. Τέλος, η Καλαμάτα εξελισσόταν σε καταφύγιο όλων των συνταγματικών.

Η ένταξη του Κωλέττη στην αντικυβερνητική παράταξη ενίσχυσε την αντιπολίτευση και διεύρυνε σημαντικά μέσα στην κοινωνία την αντίθεση στην αυταρχική διακυβέρνηση του Ρωσικού κόμματος. Αρχικά, ο ίδιος απέφυγε να συνεργαστεί με την αντιπολίτευση στην Ύδρα, συγχρόνως όμως υπερασπιζόταν στη Γερουσία τους φιλελεύθερους θεσμούς και ασκούσε ήπια κριτική. Εγκατέλειψε όμως τον παθητικό ρόλο όταν προκηρύχθηκε η νέα εθνοσυνέλευση. Σύμφωνα με την αντιπολιτευτική εφημερίδα *Απόλλων*, στην Ελλάδα του 1831 συγκρούονταν μόνο δύο δυνάμεις, οι συνταγματικοί που εκπροσωπούσαν όλο το έθνος και οι καποδιστριακοί, τύραννοι, ετερόχθονες και ξενόδουλοι. Η αποτυχία των αντιπολιτευόμενων να προκαλέσουν μια γενικευμένη εξέγερση φαίνεται ότι ευνόησε επιλογές τερορίστικου χαρακτήρα και οδήγησε στη δολοφονία. Η κυβέρνηση φαινόταν πως άρχιζε να ενδυναμώνεται και να ετοιμάζεται να καταπνίξει την εξέγερση. Έπρεπε, λοιπόν, να αναληφθεί μία πρωτοβουλία που θα απέτρεπε την πλήρη αποκατάσταση της ισχύος του Καποδίστρια (Λούκος, 1988: 317-319, 366-375).

Από αυτή την άποψη δεν είναι τα ιδιότελή συμφέροντα και η μανιάτικη εκδίκηση που έφερε τους Μαυρομικαλαίους στη θέση του δολοφόνου, αλλά το γενικευμένο περιρρέον πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα. Ο θάνατος του Καποδίστρια ήταν ο μόνος δρόμος για την επικράτηση των συνταγματικών και οι μόνοι που ήταν ικανοί γι' αυτό ήταν οι Μανιάτες. Ο πολιτικός και ιδεολογικός χαρακτήρας της

πράξης τους αποτυπώνεται εύγλωττα στο ποίημα του Αλέξανδρου Σούτσου με τίτλο «Μονόλογος ενός των δύο τυραννοκτόνων Μαυρομιχαλαίων». Ο Μαυρομιχάλης παρουσιάζεται σαν νέος τυραννοκτόνος, μιμητής του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα, και η πράξη του ένας ηθικός καθαρισμός. Ο πλάνος Καποδίστριας παραβίασε νόμους και όρκους και η τιμωρία του ήταν δίκαιη, προϊόν «της οργής του Έθνους όλου». Ταυτόχρονα, βέβαια, ποίημα του Αριστ. Κουβαρά τους χαρακτήριζε πατροκτόνους και δολοφόνους (Κουλουρή - Λούκος, 1996: 19).

Συνταγματική κοινοβουλευτική δημοκρατία: ένα διαρκές πολιτικό αίτημα

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια το Γαλλικό κόμμα βρέθηκε επικεφαλής της αντιπολίτευσης κατά των υπολειμμάτων του καθεστώτος. Το ζήτημα του συντάγματος παρέμενε το κύριο αντικείμενο των διενέξεων μεταξύ των κομμάτων.

Η Ε' Εθνοσυνέλευση, στην οποία επικρατούσε το Ρωσικό κόμμα, εξέλεξε τον Μάρτιο, 1832 τον Αυγουστίνο Καποδίστρια ως νέο κυβερνήτη για το διάστημα μέχρι την άφιξη του μονάρχη Όθωνα. Οι συνταγματικοί της Δ' Εθνοσυνέλευσης, από την άλλη, είχαν εκλέξει νέα κυβερνητική επιτροπή αποτελούμενη από τους Γ. Κουντουριώτη, Ι. Κωλέττη και Α. Ζαΐμη. Εν τω μεταξύ η Ε' Εθνοσυνέλευση επεξεργάστηκε το αποκαλούμενο «ηγεμονικό» σύνταγμα. Στην πράξη είχε δημιουργηθεί ένας «εθνικός δικασμός».

Όλοι ήταν ένθερμοι οπαδοί της έλευσης του Όθωνα. Αντιλαμβάνονταν την ανάγκη να κληθεί ο βασιλιάς, ώστε να τερματιστούν η εσωτερική αστάθεια και

οι εμφύλιοι, αλλά και να δοθεί μία νέα διεθνής αναγνώριση στη χώρα. Οι οπαδοί του Γαλλικού κόμματος αναρτούσαν σημαίες με το σύνθημα «Ζήτω το Σύνταγμα! Ζήτω ο Όθων, βασιλεύς της Ελλάδος». Ο επόμενος γύρος της Ελληνικής Επανάστασης θα δοθεί στις 3 Σεπτέμβρη 1843, όταν το αίτημα για σύνταγμα θα επανέλθει και θα επιβληθεί με μία νέα εξέγερση. Με το σύνταγμα του 1844 θεμελιώθηκε η συνταγματική μοναρχία, με βάση την οποία ο βασιλιάς αποτελούσε την πηγή της κρατικής εξουσίας. Η νομοθετική εξουσία προβλεπόταν να ασκείται από κοινού από το βασιλιά, την 8ομελή αιρετή Βουλή και τη Γερουσία. Ωστόσο, προέβλεπε την καθολική ψηφοφορία για τους άρρενες, έστω και με κάποιους περιορισμούς. Στην πράξη, ο πιο σημαντικός σταθμός θα είναι η έξωση του Όθωνα τον Οκτώβρη του 1862, που θα καταλήξει στο σύνταγμα του 1864, το δημοκρατικότερο της εποχής, καθιερώνοντας το πολίτευμα της βασιλευσμένης δημοκρατίας. Το πρόσωπο του βασιλιά δεν ήταν πια «ιερό» και «απαραβίαστο». Πηγή και φορέας της πολιτικής εξουσίας αναγνωρίζεται αντί του μονάρχη το ελληνικό έθνος. Η θεσμική ισχύς της κοινοβουλευτικής εξουσίας ενισχύθηκε, η Γερουσία καταργήθηκε, ενώ θεμελιώθηκε η χωρίς περιορισμούς καθολική ψηφοφορία για τους άρρενες. Το νέο αυτό πολίτευμα θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη διανομή της γης στους ακτήμονες, δηλαδή την πραγμάτωση του θεμελιώδους αιτήματος της Ελληνικής Επανάστασης. Παρ' ότι θα αποτελέσει βάση για τη διамόρφωση και αναπαραγωγή μιας νέας εκμεταλλευτικής τάξης, θα θεωρηθεί σταθερό εμπόδιο στην διεύρυνση των καπιταλιστικών σχέσεων, καθώς ο αστικός εκσυγχρονισμός απαιτούσε περιορισμό της λαϊκής βούλησης και ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. **T**

b

Διαβάζω, 275, 27.11.1991
Λούκος, Χ. (1988), *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1928-1931*, Αθήνα: Θεμέλιο.
Κουλουρή, Χ. και Λούκος,

Χ. (1996), *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, Αθήνα: Πορεία.
Μπίστικα, Ε. (1996), *Καθημερινή* (17.2.1996).
Ραφαηλίδης, Β. (1993), *Ιστορία (κωμικοτραγική)*

του ελληνικού κράτους, Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου Αιώνα.
Herring, G. (2008), *Πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.